

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ПРО МІСЦЕ НАПИСАННЯ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ" І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З УКРАЇНСЬКИМ ФОЛЬКЛОРОМ (До 200-річчя від дня народження вченого)

Микола Корпанюк

**Максимович - творець української
історичної ідеології.
Михайло Грушевський**

"Той, хто не знає минулого, не гідний майбутнього", - говорить народна мудрість. У стократ вагомішим стає це прислів'я, коли кажемо про народ, націю, які об'єднуються в єдине ціле не лише територіально, а й своєю пам'яттю, котра оберігає їх від нівелювання, занепаду, знищення.

Народна історична пам'ять - це унікальне багатство кожної нації, її духовний акумулятор і рушій, які створюють душу, обличчя кожного народу, властиві йому психологічні, національні риси, звичаї, обряди.

Спираючись на ґрунтовне знання власного минулого, нація використовує всі ті засади, на яких формуються всебічно розвинені особи-патріоти, громадяни, борці за незалежність і розквіт своєї Батьківщини. Для кожного з нас Батьківщина починається з батьківської хати, материнської мови, колискової пісні, квітника та дерев на подвір'ї, букваря в школі. Все це - закони вічні, універсальні та гуманні, а в історії України особливо значимі.

Власне, виходячи з розуміння природи та важливості даного закону, визначні мислителі людства підкреслюють потребу практичного втілення в життя його вихідних даних, розуміючи, що не лише краса людини в її багатогранності, а й що цей закон є діалектичним, бо відображає безперервність руху матерії та духу, зв'язок історії із сучасністю та майбутнім цивілізації.

Науковців і різних "реформаторів", які вважали й вважають, що знання історії власного народу не обов'язкове, на різних етапах розвитку людства було чимало. Біда підстерігала кожен народ тоді, коли цій тенденції потурала місцева влада. У нас, в Україні, таких явищ до останнього часу було дуже багато. Але і на нашій грішній і знедоленій землі ніколи не бракувало світлих днів, героїчних характерів, патріотичних сил, які ламали цей стереотип ганьби і байдужості до вищих, вічних проблем життя, до долі рідного народу. До когорта світлих благовісників вічної правди і свободи належить і Михайло Олександрович Максимович (3 (15) вересня 1804-10 (22) листопада 1873) - видатний український мислитель, філолог, історик, ботанік, фольклорист, журналіст, учений-просвітитель, громадський діяч демократичного спрямування. Власне, Максимович започаткував уперше наукове академічне дослідження та вивчення найбільшої національної літературної пам'ятки княжої доби - "Слова о полку Ігоревім".

Популярність давньоукраїнської геніальної поеми вже першого видання в 1800 році постійно підтримується художніми перекладами, переспівами як в Україні, в Росії, так і за кордоном. Літературознавці намагаються з'ясувати час і місце створення цього надзвичайного дива, яке в одних викликало романтичне захоплення величчю духовного багатства наших далеких предків, а в інших - скептичні висновки. Окремі тверезі думки, спорадично висловлені впродовж 30-х років позаминулого сторіччя, губилися серед шуму і галасу поверхових узагальнень. Необхідність глибшого, ширшого наукового розгляду і опрацювання комплексу проблем, які підняло "Слово", стала першочерговою, але та методика, котра була панівною в тодішній історіографії та літературознавстві, не відповідала новим завданням. Активно впроваджуваній теорії норманізму, скептицизмові, які відтіснили на другий план теорію про самобутність Київської Русі, її духовної культури, виходячи із якої можна було правильно відповісти на порушені "Словом" питання, треба було протиставити нову, об'єктивну теорію...

Перший сумнів щодо оригінальності та давності "Слова...", як зазначає учений¹, належить історикові, академіку А. Шлецерові², який у 1801 році висловив його у пресі, хоча вже у 1802 році

в монографії "Нестор" відмовився від цієї думки. Але кинутий ним сумнів не зник безслідно³. У 1803 році професор М. Каченовський "внаслідок наукового сумніву, який він поширював на давню руську історію" (III, 501), запідозрив оригінальність поеми. Однотумцями Каченовського виступають московський професор І. Давидов, вбачаючи в "Слові" подібність до ісландських саг⁴; Г. Беліков наполягав на тому, що твір або є перекладом XVI ст., або його джерелом була якась давніша поема "Слово про Ігорів похід"⁵. В іншому виданні Беліков називає поему вже підробкою з XVIII ст.

Друга група дослідників "Слова" згуртувалася навколо історика М. Карамзіна, прихильника гіпотези про поему як пам'ятку норманської культури. Карамзін як виразник так званих "ходячих літературних уявлень" у 1797 році в газеті "Spectateur du Nord" ставить "Слово" поряд з Оссіановими піснями Макферсона. Погляд Карамзіна активно культивував О. Сенковський, заявивши: "Воно дуже пахне Оссіаном; його фрази ніби викроєні по-макферсонівськи"⁶.

Напрямок європейського класицизму вбачає в поемі М. Граматін. Він переконаний, що твір відповідає теорії Н. Буало, зберігаючи єдність місця й часу, в ньому зведена до мінімального використання фантастика (чудесне представлене лише у вигляді оживленої природи)⁷.

М. Максимович явно бачив, що за цими та подібними висновками стоїть свідоме нехтування історії Батьківщини, ігнорування її культурних надбань з часів Київської України-Русі; пропагується перебільшена роль впливів західноєвропейських культур на східнослов'янські. Учений неодноразово підкреслював, що тенденційні висновки деяких німецьких істориків XVIII ст., які працювали в Росії й досліджували її історію, завдали багато шкоди вітчизняній науці через некритичне сприйняття їх гіпотез і висновків прихильниками прозахідного спрямування. Заперечуючи концепції скептиків стосовно давньоукраїнської культури та зокрема "Слова о полку Ігоревім", Максимович писав: "У історії словесності нашої треба звертати особливу увагу на сю Пісню; бо, крім загальної літературної важливості, що розділюється порівно з іншими нашими давніми творами, вона важлива як єдина, що до нас дійшла письмова пам'ятка самородної давньої руської поезії, що виблискує красотою поетичними, і одночасно сповнена істини історичної. Це першообраз самобутньої руської поезії і за духом, і за формами" (підкреслення наше. - М. К.; III, 498).

Недовіра скептиків до пам'ятки ґрунтувалася також на її непоширеності в давні часи, про що, мовляв, свідчить всього-на-всього один список тексту, знайдений в Ярославлі Йоїлем Биковським. Дослідник на основі бурхливих історичних подій, які відбувалися в Україні в татарську та пізнішу епохи, коли загинуло безліч культурних пам'яток, пояснює особливість збереження його на півночі в княжу та татарську епохи. Приписка до псковського Апостола 1307 року, що належить ігуменові Зосиму (чи писареві Діомедові, як стверджує Ф. Прийма⁸. - М. К.), говорить Максимович, як засвідчували К. Калайдович і М. Карамзін, повідомляє про війну князів Михайла та Юрія за Новгородське князівство словами поеми, що ще раз підтверджує активне життя твору в усіх кутках Київської Русі. Її антиусобницький пафос імпував усім, хто дорожив миром і злагодою в державі. А продовження князівських "катор" у часи татарщини ще виразніше підкреслювали актуальність "Слова" для організації протидії цим явищам, котрі призвели до загибелі Київської держави. Використання "Слова" церковниками в XIII і наступних сторіччях, гадаємо, дає підставу вважати, що патріотичний пафос поеми як своєрідний закличний фактор служив новим силам для надання їм рішучості та впевненості у боротьбі проти ординців і визволенні України-Русі при активній співпраці з духовенством. М. Максимович вважає найбільшим підтвердженням давності "Слова" сам твір, який досить правдиво передає "відбиття оспіваної в ній (поемі. - М. К.) події та свого часу" (III, 512).

Автор, зазначає дослідник, хотів і оспівав події "по билинах свого часу", розповів про нещастя держави по свіжих трагічних слідах. Пафос твору, його динамічність підтверджують, що поема - це виплеск думок автора, зраненого діями князів і результатом походу. Окрім суто літературного фактажу, продовжує Максимович, у "Слові" наявні такі важливі історичні відомості, які відбивають народні погляди кінця XII ст., - це думки про Всеслава Полоцького, джерела егоїзму та причини усобиць князів, Ігоревих сучасників; уточнюючі деталі, які навряд чи були б відомі у пізніших часах; місце поразки Тугоркана, імена чернігівських дружин, які брали участь у поході, ім'я литовського племені деремелів, котре воювало з полоцькими князями. Найбільшими аргументами на користь приналежності "Слова" до пам'яток XII ст. Максимович вважає той факт,

що про самого Ігоря в творі сказано як про живого, звернення автора до живого Ярослава Осмомисла, який помер у 1187 році, а також документальне підтвердження Ігоревого походу в 1185 році в Київському літописі, де зафіксовані й окремі деталі, що стосуються цієї історичної події. Будучи переконаним, що ці аргументи незаперечні й пам'ятка є твором XII ст., учений резюмує: "Ся "Пісня о полку Ігоревім" повністю заслуговує імені історичної, і є первородний, витончений зразок власне руської, справжньої поеми" (III, 512).

Після аналізу нововіднайденної "Задонщини" Максимович підсилює свій висновок про "Слово" як пам'ятку XII ст., заявляючи, що вона, "Задонщина", - це "кращий твір монастирської поезії наших середніх часів (XVI чи навіть XV ст.), а одночасно є явним наслідуванням "Пісні Ігореві" (III, 505). Довівши залежність "Задонщини" від "Слова", учений поступово накопичує аргументи на користь власної концепції, й таким чином спростовує гіпотезу скептиків про приналежність поеми до XVI чи XV сторіч.

Лінгвістичний аналіз "Слова" та інших давньоукраїнських пам'яток (творів Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Київського та Галицько-Волинського літописів), зроблений ученим, підтверджує його висновок: між мовою пам'яток багато подібності. Але, каже Максимович, у "Слові" найбільш виразна боротьба книжної та народної розмовної мов. Причиною цього явища, вважає дослідник, є те, що "Пісня Ігореві" є твором світським, поетичним, і до того ж, складеним у кінці XII ст. (III, 557), коли помітне таке широке нашарування діалектизмів у писемних пам'ятках, бо світські письменники ширше використовували мову та поезику фольклорних творів, аніж богослови. Автор "Слова" серед них був найдемократичнішим у цьому спрямуванні.

Оригінальні й переконливі висновки Максимовича про час написання "Слова" допомогли тодішнім літературознавцям зосередити творчу активність на інших проблемах словознавства. Відзначаючи заслуги Максимовича у розв'язанні даного питання, медієвіст В. Данилов писав, що новаторським, і пізніше загальноприйнятим, у погляді на "Слово" вченого було те, що він відкинув гіпотезу Карамзіна та скептиків і норманістів про "ходячі літературні уявлення"⁹.

Уточнюючи час написання поеми, Максимович говорить, що перші дві частини були написані в 1185 році, а третя - в 1186. Підставою для свого висновку вчений вважає матеріал тексту "Слова" і літопису. Якщо перші дві частини були відгуком на поразку русичів у половецькому стані, переконаний дослідник, то третя - це відповідь на повернення Ігоря навесні 1186 року з полону. Як бачимо, Максимович підкреслює актуальність появи твору, фіксацію в ньому історично правдивих фактів, що було для давнього письменства однією з найхарактерніших рис його поезики.

Дане питання залишається дискусійним і сьогодні. Одні дослідники пам'ятки вважають часом написання поеми 1185 рік¹⁰, інші - 1187¹¹, треті - ще пізніший¹². Джерелами недовіри до давності "Слова" були як загибель рукопису в 1812 році, так і наявність "темних місць" у творі, підсилених недосконалою копією первинного тексту, яка, в свою чергу, додала ще незрозумілі слова, а крім цього, низький рівень знань про давньоукраїнську літературу на початку XIX ст. Сукупність цих проблем і вад не дозволяли багатьом філологам вірити в можливість появи на голому місці (як вони вважали) такого високохудожнього твору. Цьому поглядові піддався певною мірою навіть О. Пушкін, вірячи в оригінальність і давність "Слова", але вважаючи, що воно - єдина пам'ятка серед темного (пустельного. - М. К.) степу¹³.

Недовіра до власних історичних надбань з доби Київської Русі породила хибну традицію, як вважав Максимович, шукати пояснень у слов'янських, європейських та азіатських мовах і літературах, а не вивчати власні джерела. Спрощеність такого підходу до з'ясування наукових проблем завжди породжувала кривотлумачення.

З такою методикою вивчення давньоукраїнської культури і, зокрема, літератури Максимович не погоджувався. У працях про "Слово", "Истории древней русской словесности", історико-лінгвістичних студіях учений практично доводив, що поему про Ігорів похід можна прокоментувати на основі паралельного вивчення та зіставлення давньоукраїнської словесності з текстом пам'ятки, вдаючись до пошуків аналогій у західнослов'янській, але не захоплюючись цим надмірно. Дослідник спирається на досвід свого попередника-словознавця, рідного дядька, Романа Тимківського, котрий, як стверджує Максимович, працюючи за таким методом, майже повністю

прокоментував "Слово" і якби не зникли його рукописи (родина Тимківських запідозрювала винним у пропажі праць Романа Федоровича І. Снегірьова), то словознавство просунулось би набагато вперед (III, 500). Виходячи із подальших досліджень поеми, бачимо, що міркування вченого найбільш ґрунтовні й правильні серед різноманітних трактувань і концепцій 30-40-х років XIX ст.

Минув досить тривалий час після спроби Максимовича розв'язати питання про час написання "Слова о полку Ігоревім". Багато було суперечок щодо конкретизації його, але те раціональне зерно, яке заклав учений, витримало іспит часом і знайшло своє підтвердження в працях Б. Рибакова та П. Охріменка¹⁴, які, вважаємо, своєю аргументацією є найбільш переконливими. Професор Охріменко, наприклад, на основі текстуального аналізу "Слова", йдучи за Максимовичевими вказівками, а також аналізуючи праці дослідників поеми А. Ляценка¹⁵, О. Никифорова¹⁶ та згадуваного Б. Рибакова, Київського, Єрмолинського літописів встановив, що "Слово" написане в літньо-осінній період 1185 року, а саме - у серпні-вересні. Висновок П. Охріменка підтримали відомі словознавці Д. Лихачов і О. Бушмін¹⁷.

Поруч із питанням про час написання поеми Максимович порушив і дотичне до нього: місце створення пам'ятки. У своїй "Истории древней русской словесности" він ділить письменників на дві школи: київську та новгородську. Причиною поділу була як тематика, так і діалектні особливості творів. Автора "Слова" дослідник відносить до південноруських письменників-співців "рідної землі своєї".

У науковій літературі віддавна відомі спроби пояснення терміну "Руська земля", який вживався в давньоруському письменстві. Максимович у багатьох історико-філологічних працях вказує, що, вживаючи його, письменники розуміли південні землі держави, колишню "Полянську Русь". Не відступає від такої традиції, переконаний дослідник, і співець Ігорового походу, патріот цієї землі.

Згідно Максимовичевого трактування особи автора як знатного дружинника Ігоря, котрий, можливо, був учасником походу та у своєму творі використовує лексику чернігово-сіверської говірки давньоукраїнської мови, то місцем створення поеми на півдні України-Русі можна локалізувати Чернігово-Сіверщину, оскільки вчений переконаний, що "співець, без сумніву, був сіверянином" (III, 558). Такої ж думки перед Максимовичем дотримувався й М. Карамзін у знаменитій своїй історії¹⁸.

Із висновком Максимовича в літературознавстві XIX ст. погоджувалися С. Соловйов¹⁹, К. Бестужев-Рюмін²⁰, Є. Барсов²¹, а в радянському - І. Новиков²², М. Присьолков²³, С. Обнорський²⁴, М. Тихомиров²⁵, В. Федоров²⁶, О. Назаревський²⁷, В. Чивиліхін²⁸, В. Стеллецкий²⁹ та інші.

На сьогодні це питання є одним з найбільш дискусійних. Багато медієвістів вважають, що автором "Слова" був киянин, який створив безсмертну перлину світової культури в рідному місті. Цієї думки дотримуються В. Келтуяла³⁰, А. Ляченко³¹, М. Гудзій³², Б. Рибак³³, В. Франчук³⁴, а також примикають до них С. Адріанов³⁵, О. Соловйов³⁶, які вважають, що співець Ігорового походу був киянином чернігівського походження. Академік Д. Лихачов стверджує, що автор "Слова" - південнорус, киянин або чернігівець³⁷.

Третя група дослідників поеми вважає, що твір написаний галичанином. Цього погляду дотримуються А. Петрушевич³⁸, М. Зарубін³⁹, О. Югов⁴⁰, О. Орлов⁴¹, Л. Черепнін⁴², С. Пушик⁴³, Л. Махновець⁴⁴.

Дане питання також у словознавстві не розв'язане остаточно, але існуючі гіпотези стимулюють до подальших наукових пошуків, які, напевне, увінчаються успіхом. Після наукових обґрунтувань гіпотези Пушиком і Махновцем, здається, ми знаходимося на порозі відкриття. Поетика твору і лексичний матеріал дають підстави вбачати в ньому Володимира Галицького.

Серед гіпотез, висунутих літературознавцями, які підтримують концепцію Максимовича, заслуговують на увагу висновки П. Охріменка та А. Робінсона. Перший стверджує, що "автор твору походить саме з Чернігово-Сіверщини", конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого в цьому питанні схилилися М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Федоров, С. Котков та інші⁴⁵. А медієвіст А. Робінсон у своїй праці⁴⁶ повністю підтримує

визначення локального місця "Руська земля" Максимовичем. Якщо врахувати роздробленість України-Русі на кінець XII ст., пише дослідник, то автор "Слова" "брав на себе турботи про інтереси "всієї Русі" (всіх східнослов'янських князівств), у той час, коли він закликав багатьох князів об'єднатися для відсічі половецькій небезпеці⁴⁷. Насправді, як ми вважаємо, автор дбав лише про інтереси "Руської землі" (власне Південної Русі), а заклик його був поетичною гіперболою, яка не викликала жодних поетичних наслідків. Як вважає А. Робінсон, така локалізація поняття "Руської землі" для автора "Слова", що розуміє під ним землі Середнього Подніпров'я та Посейм'я, "властива уявленням власне зображуваної в ньому ("Слові" - М. К.) епохи, показова для нас у тому розумінні, що вона служить одним із свідчень оригінальності та давності цієї великої поетичної пам'ятки"⁴⁸.

На нашу думку, хоча автор поеми й сконцентрував усю увагу на житті Південної Русі, й, описуючи трагічний випадок з її історії, щиро виливає своє почуття любові до батьківської землі та ненависті до князівських міжусобиць, які довели державу до занепаду, але все ж таки, переживаючи за долю рідного краю, він свої помисли та заклики адресує всій Київській державі, бо хвороба сепаратизму розривала її всю. На півдні волею випадку швидше відкрився загальнодержавний гандж, що, як Дамоклів меч, завис над величезною Україною-Руссю, бо князівські чвари, які знекровили країну, хоча й зміцнили окремі удільні землі, в загальному ж підірвали основи її суспільно-економічного ладу. Поразка Ігоревих дружин на Каялі в травні 1185 року - це початковий, перший дзвін на сполох, який попереджає про міць об'єднаних половецьких орд, готових при першій же нагоді навалювати на Україну-Русь і знищити її до останку. Як зазначав з цього приводу К. Маркс, - "суть поеми - заклик князів до єднання якраз перед навалюючою власне монгольських полчищ"⁴⁹. Усвідомлення автором трагічності та серйозності загрози зі степу й врахування ним реального політичного стану в державі не можуть не змусити його думати про всю країну, якщо вже є наочний приклад результату роз'єднаності на півдні держави. А раніше, коли Україна-Русь була єдиною, то вона завжди виступала загрозою половцям та іншим сусідам. Автор, розповідаючи про трагедію півдня, використовуючи символи та атрибутику великокняжого престолу, нагадує "тиловим", більш міцним князям, ніж прикордонні, їх синівський обов'язок: дбати про зміцнення всієї держави, як гаранта цілісності й удільних земель. Гадаємо, що Максимович також вбачав у локалізованому терміні "Руська земля", що традиційно вживався для позначення лише півдня країни, загальнодержавний зміст, адже автор не даремно звернувся із закликом до наймогутніших князів, які за більш далекоглядної власної політики зуміли б не допустити травневої трагедії. Свавілья дрібних удільних князів було можливе лише при сепаратистській політиці "старших братів", які, в свою чергу, були байдужими до загальнодержавних справ, якщо вони весь свій хист і уміння скеровували на збагачення та задоволення амбітних претензій лише свого роду. "У співця ("Слова" - М. К.) не сходить зі серця біда, ця образа його часу, - каже Максимович, - він не може забути славу минулого часу, або, краще сказати, лише в ній забувається. Тому він так часто звертається до спогадів про колишніх князів, тому так часто в його Писні звучить дзвін дідівської слави, так часто про неї нагадує своїм князям, вказує їм золотий вітцівський престіл, журиться про їх усобиці, обурюється на них за те, що вони стали кувати крамолу і через те допустили половців до розорення Руської Землі" (III, 522; підкреслення автора - М. К.).

Отже, висновки М. Максимовича про час і місце написання "Слова", покладені в основу пізніших справді наукових досліджень, не втратили своєї актуальності й до наших часів: вони служать методологічним і методичним матеріалом для істориків і дослідників поеми.

Великим поштовхом для вивчення "Слова" та літератури Київської Русі, як зізнавався дослідник, була його праця над українським фольклором, особливо творами історико-героїчного епосу. Як учений-романтик, Максимович зумів побачити за перлинами усної народної поезії гірку долю, трагічний і водночас героїчний історичний шлях широких народних верств, їх біль і гнів або сподівання, котрі виливалися в живе слово, драматичний музичний звук. За долею людей Максимович побачив повну випробувань, злетів і катастроф історію України-Русі.

Нарікаючи на байдужість українського панства до долі свого народу, його національної культури, мови Максимович у передмові до збірки "Малороссийские песни" 1827 року закликав інтелігенцію вивчати історію свого народу не за офіційними курсами, а за усною поетичною спадщиною, оскільки вона, на його думку, єдина правильно передає історичні події, ставлення широких народних мас до них, до своїх історичних героїв і постатей, а це є важливим джерелом

для історика та літератора. Твори письменства, зокрема "Слово о полку Ігоревім", історичні думи та пісні, билини - неоціненні джерела народного духу, його історія, - неодноразово підкреслював учений. У них наша пам'ять, наш досвід і обличчя в порівнянні до історії сусідніх народів, світової історії, світової культури.

Як демократ і патріот Батьківщини, М. Максимович повертав народів забути його скарби. Тому так скрупульозно він ставився до аналізу та коментування найкращих пам'яток минулого, в тому числі й "Слова", вбачаючи в ньому той щасливий випадок, коли твір стає цінним скарбом, джерелом у літературному процесі, документом історичної доби. "З усіх... найголовніших проблем (які стосувалися вивчення поеми. - М. К.), М. О. Максимович висловлював найбільш правильні, - наголошує історик П. Марков, - що свідчило про прогресивність і широку історичну ерудицію вченого"⁵⁰.

Щоб довести безперервність літературного процесу в східнослов'янських народів, вплив кращих творів давньоукраїнської літератури княжої доби на подальший культурний процес, простежити запозичення провідних ідей з неї пізнішими письменниками та народними співцями, Максимович намагається з'ясувати цю закономірність при вивченні питань про зв'язки "Слова" та фольклору українців і росіян.

Для того, щоб краще зрозуміти важливість Максимовичевих студій, необхідно стисло показати історичне тло цієї проблеми. Оригінальність давньоукраїнської поеми, її небуденність були відзначені відразу ж після знайомства з нею за виданням О. Мусіна-Пушкіна. Але романтично-сентиментальні погляди вчених і літераторів Росії та України кінця XVIII - початку XIX ст., які відчули уснопоетичну стихію твору й вважали псевдоосіанові пісні Макферсона за еталон давніх пам'яток фольклору, відбилися на трактуванні подібності "Слова" до них. Цю думку М. Карамзіна, висловлену в 1797 році⁵¹, поділяли і автори передмови до першого видання "Слова" в 1800 р⁵². "Ця хибна аналогія, - підкреслює В. Адріанова-Перетц, - протрималася в літературі про "Слово" більше чверті сторіччя. Лише в 30-ті роки XIX ст. О. С. Пушкін та М. О. Максимович, що одночасно працювали над перекладом "Слова", спрямували дослідників на правильний шлях зіставлень давньоруської поеми з російською і українською народною поезією"⁵³.

О. Пушкін у плані статті з історії російської літератури у 1834 році вмістив поміж літописами й "Словом" казки, пісні, прислів'я. Одночасно студіював збірки російських, сербських, українських пісень, щоб підібрати відповідний матеріал для характеристики художньої образності твору. За визначенням М. Цявловського, "істотне значення для поглиблення зацікавлень Пушкіна до "Слова" мало спілкування поета з Максимовичем"⁵⁴. Але одночасно й думка Пушкіна для Максимовича була значною. У листі до П. В'яземського молодий вчений писав: "Порівнюючи пісні з "Піснею о полку Ігоревім", я знаходжу в них поетичну однорідність, так що цю Пісню... називаю початком тієї південноруської епопеї, яка дзвеніла й дзвенить ще у думках бандуристів і в багатьох піснях українських... Мені б дуже хотілося знати міркування ваше про таку думку й що скаже про це Пушкін"⁵⁵.

Розглядаючи зображально-виражальні засоби "Слова", Максимович доводить їх народність паралельними зіставленнями з українським фольклором. Звичайно, дослідник виходив із надбань попередників у словознавстві, але він, бачачи хибність думок Карамзіна та його послідовників, пішов новим шляхом: вивчення пам'яток літератури Київської Русі методом аналізу та зіставлення зв'язку з фольклором своєї доби та східнослов'янською поезією пізніших часів. Це було новим словом в українському та російському літературознавстві, котрому судилося стати визначним здобутком у філології, а також вагомим внеском Максимовича в історико-порівняльний метод вивчення давньої словесності. В. Данилов з цього приводу зазначає: "Якщо в цьому питанні про зв'язок фразеології "Слова" з усною народною творчістю Максимович не був повним новатором, оскільки до нього на усну пісню при вивченні "Слова" посилалися Граматін і Ілаголев, то він поставив його на твердий ґрунт, тому що його попередників зіставлення з прийомами усної творчості були випадковими"⁵⁶.

Паралелі із східнослов'янським фольклором дали змогу побачити вченому "Слово" у взаємозв'язку з усім літературним процесом XII ст., визнати новаторство твору та його значення для розвитку літератури, зокрема усного героїчного епосу пізніших періодів.

М. Максимович намагається знаходити паралелі в особливостях творчого процесу, задуму, стилю автора поеми та письменників, його сучасників, в ХІХ ст. Він вказує, що "співець Ігоря виводить народну усну поезію на ступінь утворення писемного, на ступінь мистецтва. Він - поет, що народився в епоху усної поезії, наповненої уявленнями та віруваннями свого народу, але він одночасно й поет грамотний, причетний до вищих уявлень свого часу: він поет-письменник. Його пісня наповнена ще всією щирістю та красою народної поезії, але вона є вже твором написаним: у цьому й полягає її значимість у розвитку народної руської поезії"⁵⁷.

"Слово", ввібравши в себе найхарактерніші народнопоетичні засоби з голосінь, слав, билин давньоукраїнської усної поезії, узаконило їх у героїчному епосі ХІІІ ст., проклало шлях для пізнішого східнослов'янського: билин, дум, історичних пісень. Як уже відзначалося не раз, Ю. Биховський, Ф. Колеса переконливо визначили шлях і джерела їх розвитку. Далі ця думка розвивається у дослідженнях В. Адріанової-Перетц, Ю. Соколова, О. Білецького, М. Гудзія та інших літературознавців і фольклористів.

М. Максимович у вступних статтях до збірників пісень 1834 та 1849 років, лекціях 1835 року характеризує стиль поеми на тлі українського та російського фольклору. "З українськими думами, - пише дослідник, - "Слово" зближується своєю просодією - за невизначеним, інколи великим числом стіп у віршах своїх, що звучать різномірною, вільною гармонією й співзвучних звичайно багато на одну риму" (ІІІ, 563).

Для підтвердження власної концепції Максимович наводить близькі паралелі між зображенням картин поля битви в "Слові" та українській пісні, де воно порівнюється з ріллею, а смерть воїна в полі - з весіллям. "Ту кровавого вина не доста; ту пирь докончяша храбрые Русичи, сваты попоиша, а сами полегша за землю Руськую".

В українській пісні "Ой кінь біжить, трава шумить" козак, що помирає в степу, відправляє коня з поклоном до матері й просить його сказати їй так про свою смерть:

Ти скажи, коню, що я оженився,
Да поняв собі паняночку -
В чистім полі земляночку.

У російській пісні "Уже как пал туман на сине море", помираючи, воїн також наказує своєму коневі:

Ты скажи моей молодой жене,
Что женился я на другой жене -
На другой жене, мать сырой земле:
Что за ней я взял поле чистое,
Нас посватала сабля острая,
Положила спать калена стрела.

Порівняння смерті воїна з весіллям, говорить Максимович, - інтернаціональне. Воно зафіксоване й у грецькій народній пісні "Останнє прощання клефта" зі збірника грецьких народних пісень, перекладених й виданих М. Гнедичем у 1825 році. Така широка географія його побутування засвідчує давність і популярність цього порівняння, а отже, й спільність обставин, що породжують його. Жорстокість битв русичів із половцями повторювалася в кількох вікових війнах українського та російського козацтва з татарами й турками, і народ, пам'ятаючи давньоукраїнські героїчні твори, що оспівували подвиги предків, переносив художні засоби тих часів на прославляння та оспівування нових героїв. Власне, ця потреба й тематика зближують "Слово" з пізнішими східнослов'янськими пам'ятками. Змінювалися епохи, атрибутика, а засоби художнього зображення в творах творчо засвоювалися все новими й новими поколіннями. Ця генеза є основним аргументом сталої живучості фольклору, що дотично підказує, що "Слово", напевне, було відоме у верхніх військових колах ХІІІ-ХVІ сторіч.

При аналізі поеми дослідник багато уваги надав коментуванню й розгляду "Плачу Ярославни". Він вважає, що цей уривок поеми "є темою, яка різноманітно розспівується в наповнених коханням жіночих (ліричних піснях про кохання. - М. К.) піснях України" (ІІІ, 532). У плачі Ярославни, як і в плачі руських жінок, розроблена давня тема голосіння за вбитими рідними синами, чоловіками, батьками. Поет скупо, але містко вилив тугу осиротілих родин. Краса вірного

кохання й безмежне горе об'єдналися в творі у глибокий крик душі, який так вражає, мелодійно продовжив свій розвиток в українській пісні. У них збережені ті ж самі символи: туги, туги дружини, сестри - зозуля; горя, ворогів - чорний ворон; доблесного воїна - орел.

Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилу червону калину.
Прилетіла зозуленька, та й сказала: ку-ку!
Подай, сину! Подай, орле! Хоч правую руку!
- Ой рад би я, моя мати, обидві подати,
Та налягла сира земля, не можна підняти!

Як відзначає Максимович, особливо багато спільного між "Словом" і східнослов'янським фольклором зустрічаємо в поетичних засобах: порівняннях, епітетах, символах. Автор поеми сумну Ярославну порівнює із зигзицею - зозулею (або, як тепер заведено в літературознавстві: з чайкою)⁵⁸.

Максимович також переконаний, що мелодії українських і російських пісень тісно пов'язані з давньоукраїнськими. "Судячи за піснею Ігореві і навіть за небагатьма в ній уривками з Бояна та за назвою повістей ("трудними" - сумними. - М. К.) можемо зробити висновок, що сумний тон був властивим народній руській поезії вже з давніх часів; тугою наповнена поезія українська, смутком пронизана поезія великоросійська" (III, 558).

Окрім мелодики, східнослов'янська героїчна поезія запозичила з давньоукраїнської "давній розповідний склад", яким написане "Слово", підкреслює Максимович (III, 561).

Учений у "лебединій пісні Давньої Русі", як він називає "Слово", бачив пряму спорідненість з українським фольклором, тому так старанно вивчав дане питання. Він підкреслював багато разів прямий зв'язок твору з усім східнослов'янським фольклором, закликав до поглибленого вивчення даного питання. Вироблений ним метод дослідження творчого зв'язку між писемною та усною літературами розвивали пізніше теоретики та історики літератури, критики В. Белінський, Ф. Буслаєв, М. Костомаров, О. Потебня, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Котляревський, П. Безсонов, О. Міллер, Є. Карський в XIX ст.; Ю. Соколов, С. Орлов, О. Никифоров, В. Адріанова-Перетц, Д. Лихачов, О. Білецький, М. Гудзій, О. Дей та інші - в XX ст.

О. Потебня, розвиваючи думку Максимовича, пише про подібність "Слова" і східнослов'янського фольклору: "Порівняння цього роду, з одного боку, можуть пояснити деякі темні місця "Слова", з другого ж - відносять деякі народнопоетичні мотиви до часу не пізніше XII ст. і, таким чином, вносять певну долю хронології у вивчення таких сторін народної поезії, як символіка і паралелізм"⁵⁹.

У своїх працях з давньоукраїнської словесності періоду Київської Русі Максимович вказував на необхідність сукупного вивчення писемних творів, фольклору та історії. У цій триєдності він бачив можливість і здатність правильно й повно відтворити, вивчити духовне життя будь-якої доби, її взаємозв'язків, а отже, і здатність відтворити історію народу в той чи інший період його життя. Для словесності цей метод, на думку вченого, дає можливість з'ясувати її розвиток і поширення на терені країни, зв'язки зі словесністю інших народів, шляхи взаємозбагачення, причини виникнення різних жанрів, напрямів, їх ідейне спрямування. "Слово" дало вченому вдячний матеріал для відтворення епохи другої половини XII ст., що й зробив він у циклі праць, присвячених цій пам'ятці нашої культури. Порівняльний метод вивчення фольклоризму "Слова", наголошує О. Дей, "передбачає обов'язкове використання фольклору усіх східних слов'ян, адже його безпосереднім ґрунтом була жива давньоруська народна творчість, яку чудово знав і різні засоби та жанр якої широко використав анонімний автор "Слова о полку Ігоревім"⁶⁰.

Характеристика "Слова" як народнопоетичного твору писемної літератури Максимовичем за визначенням О. Орлова, "незважаючи на застарілість виразів, неясність термінології та спрощеність деяких понять, до цього часу приваблює своєю чутливістю та глибиною основної думки"⁶¹.

Думка Максимовича про те, що "Слово", відтворивши вік усної поезії, пов'язане досить тісно з пізнішим фольклором, не втратила свого значення, а навпаки, усе більше стає актуальною, оскільки дає можливість розкривати засади авторського стилю, сприяє творчому підходу для

текстуального розуміння поеми. Практичні висновки послідовників Максимовича довели важливість такого погляду не лише при вивченні давньоукраїнської поеми, а взагалі при дослідженні зв'язку письменства і фольклору. Як справедливо писав літературознавець світової слави, найавторитетніший за нашого часу знавець культури і літератури Київської Русі Дмитро Лихачов, "досі зберігають свою першорядну цінність дослідження Максимовича про "Слово о полку Ігоревім", особливо з боку його народності та художності"⁶².

- 1 Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т. - К., 1876-1880. Т. III. - С. 501. Посилаючись далі на це видання, в дужках після цитат вказуватиметься том римськими, а сторінка - арабськими цифрами (в тексті).
- 2 Там само. - Т. III. - С. 501. 3 Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen, 1801; 5-203. - С. 2028-2030.
- 4 Ученые записки Московського університета, 1834. - Ч. III. - № VIII. - С. 298-302.
- 5 Там само. - Ч. V. - № 2. - С. 295-308; № 3. - С. 449-490.
- 6 Библиотека для чтения, 1834. - Кн. 4. - Ч. 2. - Отд. 5. - С. 5-7.
- 7 Вестник Европы, 1822. - № 18. - С. 117. 8 Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. - Л.: Наука, 1980. - С. 47.
- 9 Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - С. 287.
- 10 Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972; Соловьев А. В. Ростовские Хронографы и Хронограф Спасо-Ярославского монастыря // Летописи и хроники: Сб. статей 1973 г. - М.: Наука, 1974. - С. 354-359; Охріменко П. П. Коли появилось "Слово" // Прапор, 1984. - № 5. - С. 110-113; Його ж: Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім!" // Прапор, 1985. - № 10. - С. 143-154.
- 11 Махновець Л. "Слово о полку Ігоревім" // Слово о полку Ігоревім. - К., Дніпро, 1970. - С. 8; Перетц В. "Слово о полку Ігоревім - пам'ятка феодальної України-Русі XII ст.: Вступ. Текст. Коментар. - К., 1926. - С. 37; Лихачев Д. С. Когда же было написано "Слово о полку Игореве"? : Вопрос о его подлинности // "Слово о полку Игореве": Историко-литературный очерк. - М.: Просвещение, 1982. - С. 144-171.
- 12 Демкова Н. С. К вопросу о времени написания "Слова о полку Игореве" // Вестник ЛГУ, 1973. - № 14; История, язык, литература. - Вып. 3. - С. 72-77; Альшиц Д. Н. Ответ на вопрос № 7 к IV съезду славистов // Сборник ответов на вопросы по литературоведению. - М., 1958. - С. 37-41; Гумилев Л. Н. Солнечное затмение в "Слове о полку Игореве" // Труды отдела древней русской литературы. - Л., Наука, 1976. - С. 121-122. І ще про автентичність "Слова о полку Ігоревім": Яценко Борис // Слово і Час, 2003. - № 7. - С. 3-34.
- 13 Пушкин А. С. Полн. собр. соч. - М.; Л., 1949. - Т. XI. - С. 184.
- 14 Рыбаков Б. А. "Слово о полку Игореве" и его современники"; Охріменко П. П. Коли появилось "Слово"? // Актуальне проблеми "Слова о полку Игореве" // Тезиси докладов и сообщений научной конференции, посвященной 800-летию "Слова". - Суми, 1983.
- 15 Лященко А. И. Этюды о "Слове о полку Игореве" // Известия ОРИС, 1926. - Т. XXXI. - С. 137-158.
- 16 Никифоров А. И. "Слово о полку Игореве" - былина XII в. // Автореферат докторської дисертації в ДБ Росії.
- 17 Лихачев Д. С., Бушмен А. С. На траве ковыле... // Литературная газета, 1981, 18 марта.
- 18 Карамзин Н. История государства российского. - СПб., 1816. - Т. 3. - С. 213-214, 218.
- 19 Соловьев С. М. История России. - СПб., 1853. - Т. III.
- 20 Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история. - СПб., 1872.
- 21 Барсов Е. Д. "Слово о полку Игореве" как памятник киевской дружинной Руси. - М., 1887. - Т. 1, 2.
- 22 Новиков И. С. С. Писатель и его творчество. - М., 1956.
- 23 Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1940.
- 24 Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. - М.; Л., 1946.
- 25 Тихомиров М. Н. Древнерусские города. - М., 1956.
- 26 Федоров В. Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М.,

1956.

- 27 Назаревский А. А. Автор "Слова о полку Игореве" и его общественно-политические взгляды // Філологічний збірник. - № 3. - К.: Вид-во КДУ, 1951.
- 28 Чивилихин Владимир. Пам'ять // Наш современник, 1984. - № 3-4.
- 29 Стеллецкий В. И. К вопросу о перестановке в начале текста "Слова о полку Игореве" // ТОДРЛ. - Т. XI. - М.; Л., 1955.
- 30 Келтуяла В. А. Слово о полку Игореве. - М.; Л., 1928.
- 31 Лященко А. И. Этюды о "Слове...". - С. 137-158. 32 Гудзий Н. К. История древней русской литературы: Учебник для высших учебных заведений. Изд. 5-е, перераб. - М.: Учпедгиз, 1953.
- 33 Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972; Його ж: Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М.: Молодая гвардия, 1991.
- 34 Франчук В. Ю. Мог ли Петр Бориславич написать "Слово о полку Игореве"? Наблюдения над языком "Слова" и памятники древнерусской литературы: Сб. статей. - Л.: Наука, 1976; Ї ж: Киевская летопись. - К.: Наукова думка, 1986.
- 35 Адрианов С. А. Изборник киевский. - К., 1904.
- 36 Соловьев А. В. Политический кругозор автора "Слова о полку Игореве" // Исторические записки. - Т. 25. - 1948.
- 37 Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1950.
- 38 Петрушевич А. С. Слово о полку Игореве. - Львів, 1887.
- 39 Зарубин Н. Н. Заря утренняя или вечерняя?: Из комментария к "Слову о полку Игореве" // ТОДРЛ. - Т. II. - Л., АН СССР, 1935. - С. 95-150.
- 40 Югов А. К. Исторические разыскания об авторстве "Слова о полку Игореве" // Слово о полку Игореве: Перевод и комментарии Алексея Югова. - Л.: Советский писатель, 1945.
- 41 Орлов А. С. Слово о полку Игореве. - М., 1923.
- 42 Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. - Т. 12. - М.: Изд-во АН СССР, 1941.
- 43 Пушик Степан. Автор "Слова" - син Осмомисла? // Прикарпатська правда, 1985. - 5-6 січня.
- 44 Махновець Л. Про автора "Слова" // Пам'ятники України, 1985. - № 3. - С. 24-27; Його ж: Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К.: Вид-во КДУ, 1989.
- 45 Охріменко Павло. Величне у віках: До 800-річчя "Слова о полку Ігоревім" // Прапор, 1985. - № 10. - С. 149.
- 46 Робинсон А. А. Русская земля в "Слове о полку Игореве" и памятники древнерусской литературы: Сб. статей. - Л.: Наука, 1976.
- 47 Там само. - С. 124.
- 48 Там само. - С. 136.
- 49 Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - К., 1965. - Т. 29. - С. 16.
- 50 Марков П. Г. М. О. Максимович - видатний історик XIX ст. - К.: Вид-во КДУ, 1973. - С. 80.
- 51 Spectateur du Nord, 1797, octobr. - PP. 53-72. 52 Героическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. - М., 1800. - С. VI.
- 53 Адрианова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. - С. 99.
- 54 Цявловский М. А. Пушкин и "Слово о полку Игореве" // Новый мир, 1938. - № 5. - С. 263.
- 55 Там само. 56 Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве". - С. 288.
- 57 Москвитянин, 1845. - Ч. III. - № 3. - Март. - Наука. - С. 4.
- 58 Передмова до "Слова о полку Ігоревім", виданого українською мовою в перекладі М. Максимовича. - К., 1857.
- 59 Филологические записки, 1878. - Т. XVII. - С. 2.
- 60 Дей О. І. До джерел вивчення "Слова о полку Ігоревім" // Народна творчість та етнографія, 1985. - № 6. - С. 18-23.
- 61 Орлов А. С. Слово о полку Игореве. - М., 1938. - С. 42.
- 62 Лихачев Д. С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени - Л., 1985.

ДОДАТОК

ПРАЦІ ПРО М. МАКСИМОВИЧА ЯК ДОСЛІДНИКА "СЛОВА"

1. Адрианова-Перетц В. П. "Слово о полку Игореве": Библиография изданий, переводов и исследований. - М.; Л., 1940. - 110 с.
2. Білокінь І. М. О. Максимович // Наукові записки КДУ. - Т. XIII. - Вип. VI. - С. 219-265.
3. Головенченко Ф. М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М.: Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, 1955. - 487 с.
4. Данилов В. В. А. А Котляревський и М. А. Максимович // Русский филологический вестник. - Варшава, 1904. - Т. 61. - Вып. 1. - С. 113-121.
5. Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над "Словом о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве": Сб. статей под ред. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. - М.; Л., 1950.
6. Драгоманов М. М. А. Максимович: Некролог // Вестник Европы, 1874. - Т. 2. - С. 442-453.
7. Евсеев Ф. И. Из истории создания поэтического перевода "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовича // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве". - Чернигов, 1986. - С. 106-107.
8. Еремин И. П. "Слово о полку Игореве" в русской, украинской и белорусской поэзии // Ученые записки ЛГУ. - № 9. - Серия филологических наук. - Л., 1948. - Вып. 13. - С. 35-59.
9. Історія літератури руської: написав Омелян Огоновський. - Львів, 1894. - Ч. IV. - 349 с.
10. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум // ЗНТШ. - Львів, 1920. - Т. СXXX. - С. 1-18; 1922. - Т. СXXXII. - С. 1-64.
11. Корпанюк М. П. М. О. Максимович - дослідник літератури Київської Русі і давньої української літератури // Радянське літературознавство, 1987. - № 1. - С. 58-64.
12. Корпанюк М. П. Зв'язок давньоруської літератури з фольклором у працях М. О. Максимовича // УМЛШ, 1988. - № 1. - С. 13-16.
13. Корпанюк М. П. Л. А. Максимович - исследователь древней украинской литературы: Автореф. дис. канд. филол. наук. - К., 1988. - 18 с.
14. Корпанюк М. П. Історичні обставини виникнення "Слова про Ігорів похід" у науковому трактуванні М. О. Максимовича // Историзм и обстоятельства возникновения "Слова о полку Игореве": Тезисы докладов и сообщений второй научной конф. участников семинара по изучению "Слова". - Суми, 1990. - С. 9-11.
15. Корпанюк М. П. Проблема авторства "Слова про Ігорів похід" у трактуванні М. Максимовича і його переклик із сучасними гіпотезами // Проблеми хронології і авторства "Слова про Ігорів похід" у сучасному трактуванні: Тези доповідей та повідомлень III наукової конференції учасників семінару з проблем вивчення "Слова". - Суми, 1992. - С. 32-33.
16. Костомаров Н. О сочинениях М. А. Максимовича // Северный вестник, 1877. - № 25.
17. Лобода А. Заслуги М. А. Максимовича в области языка и словесности // Чтения в Обществе Нестора-летописца. - К., 1905. - Кн. VIII. - Отд. 1. - С. 111-117.
18. Марков П. Г. М. О. Максимович - видатний історик XIX ст. - К.: Вид-во КДУ, 1973. - 234 с.
19. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. - К.: Вища школа, 1986. - 246 с.
20. Марченко М. І. Історія української культури. - К.: Рад. школа, 1961. - 285 с.
21. Микитась В. Л. Видатний учений // Літературна газета, 1954. - 16 вересня.
22. Мисник П. Д. М. О. Максимович // Література в школі. - К., 1954. - № 5. - С. 85-89.
23. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. - К.: Держлітвидав УРСР, 1960. - 163 с.
24. Памяти М. А. Максимовича. - К., 1898. - 102 с. 25. Пінчук С. П. "Слово о полку Ігоревім": Критичний нарис. - К.: Вища школа, 1973. - 129 с.
26. Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: Биографический и историко-литературный очерк. - СПб., 1872. - 75 + XX с.
27. Попов П. М. М. О. Максимович // Вісник АН УРСР, 1954. - № 10. - С. 55-64.
28. Попов П. М. Правильно висвітлювати питання історії науки про народну творчість: Про спадщину М. О. Максимовича. - К., 1954. - С. 140-152. 29. Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-культурном процессе первой трети XIX в. - Л.: Наука, 1980. - 243 с.
30. Рецензия О. Сенковского на русский перевод "Слова о полку Игореве" М. А. Максимовичем // Библиотека для чтения, 1837. - Т. XXIV. - С. 33-37.

31. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Киевские губернские ведомости, 1857. - № 26. - С. 181-183.
32. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Русский инвалид, 1857. - № 161.
33. Рецензия на украинский перевод "Слова" М. А. Максимовичем // Санктпетербургские ведомости, 1857. - № 204. - 21 сентября.
34. Соболевський А. М. Максимович М. А. // Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира: 1834-1884. - К., 1884. - С. 379-397.
35. Стешенко И. Михаил Александрович Максимович: К столетию годовщины его рождения. - К., 1904. - 31 с.
36. Століття "Малоросійських пісень" М. О. Максимовича // УАН. - Історична секція. - Комісія історичної пісенності. - К., 1927. - 30 с.
37. Студинський Кирило. Галичани в гостині у Михайла Максимовича 1872 р. - Львів: НТШ, 1935. - Т. 153. - С. 209-233.
38. Титов А. Биографический очерк М. А. Максимовича. Письма М. А. Максимовича // ЧОДР, 1887. - Кн. 1. - С. 119-128.
39. Тиховский Ю. Прозою или стихами написано "Слово о полку Игореве"? // Киевская старина, 1893. - Кн. 10. - Т. 43. - С. 29-54.
40. Федченко П. М. М. О. Максимович - видатний учений-енциклопедист // Радянське літературознавство, 1984. - № 10. - С. 42-50.
41. Чаев А. М. А. Максимович // Русский архив, 1874. - Кн. 2. - С. 1055-1057.
42. Чередниченко Варвара. Піонер української науки // Література і мистецтво, 1943. - № 19.
43. Чернявський Микола. М. О. Максимович як наш перший перекладач "Слова про Ігорів похід" // Україна, 1929, грудень. - С. 3-9.
44. Чивилихин Владимир. Память // Наш современник, 1984. - № 3. - С. 98-128; № 4. - С. 90-130.
45. Мудрик С. П. Философские и естественно-научные взгляды М. А. Максимовича: Автореферат дисс. канд. философ. наук. - К., 1955. - 293 с.
46. Юбилей 50-летней учено-литературной деятельности М. А. Максимовича: 1821-1871. - К., 1871. - 74 с.